

Aleksander Piwek

TYTUŁY KOŚCIOŁA POCYSTERSKIEGO W OLIWIE

Streszczenie

Kościół pocysterski w Oliwie obecnie ma trzy tytuły: Trójcy Świętej, Najświętszej Panny Marii i św. Bernarda. Z dokonanych badań wynika, że zestaw ten nie jest pierwotny, lecz powstał z biegiem czasu. Na najstarszego patrona, jeszcze małej kaplicy z pocz. XIII wieku, wybrano NPMarię. Kolejny, św. Bernard został dodany po zakończeniu prac w 3 ćw. XIII wieku. Powstał wtedy pierwszy w pełni ukończony oliwski kościół. Ostatniego patrona – Trójcę Świętą – wybrano, jak należy przypuszczać, przed 1342 rokiem (Jej święto ustanowiono 1334), a w kościele nastąpiły znaczące zmiany: wydłużono prezbiterium i założono obejście, powiększając tym samym część wschodnią kościoła o połowę dotychczasowej powierzchni. Pewność dość wczesnego powstania tego ostatniego wezwania dostarcza dopiero zapis w kronice zakonnej, dokonany w 1594 roku. Po kasacie opactwa oliwskiego (1831) i przejęciu kościoła przez proboszcza, a następnie przez nowo ustanowionego pierwszego biskupa diecezji gdańskiej (1925) na swoją świątynię, w parafialnej kronice obiekt ten zwany był także katedrą. Ponieważ w wydanej wówczas bulli papieskiej pocysterski kościół powiązano jedynie z Trójcą Świętą, głównie ten tytuł zaczął być używany w wielu opracowaniach. Od 1976 roku oliwski kościół uzyskał dodatkowy honorowy tytuł „Bazyliki Mniejszej”. W 1945 roku do Oliwy wrócili zakonnicy ale uzyskali oni nie swój, lecz inny obiekt – dawny kościół ewangelicki. Nadali mu tytuł Matki Bożej Królowej Korony Polskiej.

Słowa kluczowe: tytuł kościoła, kościół pocysterski, Oliwa.

TITLES OF THE CISTERCIAN CHURCH IN GDANSK OLIVA

Abstract

The historic Cistercian church in Oliwa has three appeals: the Holy Trinity, the Holy Virgin Mary, and Saint Bernard. The research results show that this set is not original, but has been created over time. For the oldest patron, yet a small chapel from the beginning of the 13th century, the Holy Virgin Mary was established. Another, Saint Bernard was added after the completion of works in the third quarter of the 13th century. The first fully completed Oliwa church was created. The last patron, the Holy Trinity, was chosen, as it should be presumed, before year 1342 (its feast was established in year 1334), and there were significant changes in the church: the presbytery was enlarged and the ambit was created, thus enlarging the eastern part of the church by half of the previous area. The certainty of the early creation of this last title is provided only by the record in the religious chronicle, made in 1594. The analysis of three titles of the Oliwa church allows them to be accepted as an additional source for the chronology of architectural transformations. After the cassation of the Oliwa monastery (1831), the church became a parish church, and later (1925) a cathedral. Only one of his titles, the Holy Trinity, was mentioned in the papal bull. It began to be widely used in literature, although it is not formally the only one.

Keywords: Church's title, cistercian church, Gdansk Oliwa.

Wstęp

W wierze chrześcijańskiej, od późnej starożytności, budynki przeznaczone do odprawiania liturgii miały swoje tytuły. Nadawano je niezależnie od tego, czy były to kaplice, kościoły parafialne czy też katedry. Ustanowienie patrona dotyczyło także kościołów zakonnych. Jak dawniej, tak i obecnie mogły nim zostać: Trójca Przenajświętsza, Osoby Boskie, tajemnice lub tytuły Chrystusa, tytuły NPMarii, święci aniołowie oraz święci ujęci w Martyrologium Rzymskim lub w jego dodatku¹. Niekiedy uwzględniano jeszcze miejsca święte, pojęcia religijne itp. Nadanie tytułu następuje podczas poświęcenia. Uroczystość ta polega na wyłączeniu danego budynku z użytku świeckiego i oddaniu celom kultowym². Spośród obrzędów sprawowanych wówczas przez biskupa można wymienić m.in.: pokropienie wnętrza kościoła oraz ołtarza, namaszczenie ścian, złożenie relikwii w ołtarzu, celebrację mszy świętej³. Jak można z tego wnosić kościół pod względem architektonicznym powinien mieć przynajmniej prezbiterium z ołtarzem. Na obszarze wspólnoty zakonnej, opatowi przysługują niektóre uprawnienia liturgiczne zastrzeżone dla biskupa. Może on podczas liturgii używać atrybutów biskupa: infuly i pastorału; a w przypadku szczególnym – poświęcić kościół.

Historyczna świątynia cysterska w Oliwie jest pod względem ilości tytułów wyjątkowa. Zawiera trzech patronów: Trójcę Świętą, Najświętszą Pannę Marię i św. Bernarda⁴. Spośród wszystkich polskich kościołów białych mnichów, a nawet diecezjalnych, należy ona do nielicznej grupy mającej już tylu świętych patronów. Nasuwa się przypuszczenie, że oliwski zestaw może nie być pierwotnym lecz powstałym z biegiem czasu. Aby mogło to nastąpić, musiały zaistnieć odpowiednie przyczyny. W celu ich poznania przeanalizowano: historię architektury kościoła wraz z dotychczasowym datowaniem, dokumenty piśmienne, dzieła sztuki zachowane w Oliwie, a przede wszystkim dzieje Kościoła Zachodniego.

1. Tytuł pierwotny

Z historii architektury oliwskiego kościoła pocysterskiego wiadomo, że pierwsza trwała budowla powstała na początku XIII wieku⁵. Zdołano wówczas wznieść jedynie oratorium ze wschodnią apsydą, przyległą do niego od południa klatkę schodową i mały wschodni aneks (Rysunek 1.).

---

¹ *Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, Kraków 2011, kanon 1218, s. 907.

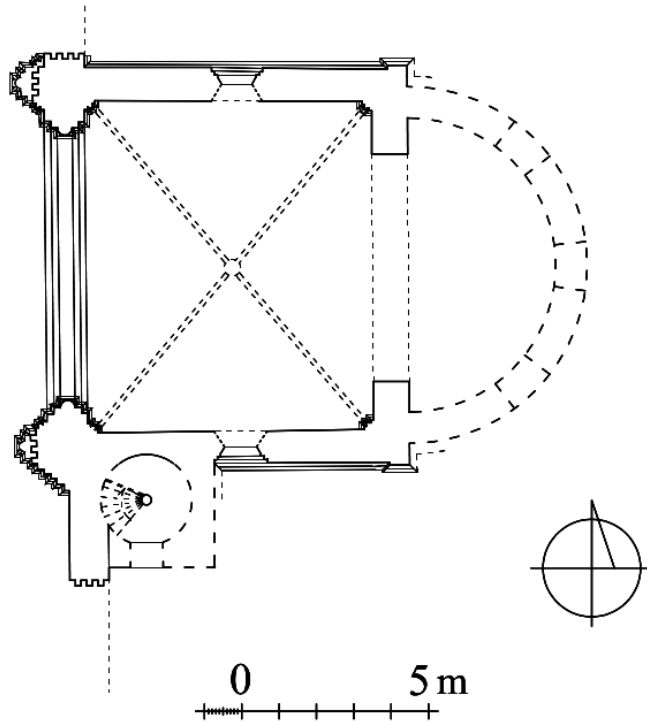
² *Encyklopedia Katolicka*, t. 16, Lublin 2012, szp. 97.

³ *Ibidem*, szp. 98.

⁴ L. Jażdżewski, *Przeszłość obecnych obszarów archidiecezji gdańskiej*, t. I: *Średniowiecze*, Pelplin 2014, s. 197 za patronów dawnego kościoła podał: NMP i św. Bernarda, natomiast Trójcę Świętą skojarzył z obecną katedrą. Jest to uproszczenie spopularyzowane zwłaszcza w XX wieku.

⁵ A. Piwek, *Architektura kościoła pocysterskiego w Oliwie od XII do XX wieku. Świątynia zakonna białych mnichów*, Pelplin 2006, s. 58.

Rysunek 1. Oratorium cysterskie w Oliwie, pocz. XIII wieku.

Źródło: A. Piwek, *Architektura kościoła pocysterskiego...* op. cit.

Ten niewielki obiekt nie był dziełem ukończonym, gdyż przewidziany był od razu do rozbudowy. Założenie finalne miało zawierać jeszcze transept, przynajmniej dwie kaplice i jedną nawę⁶. Ponieważ ten zakres programowy mógł być osiągnięty dopiero po upływie znacznego czasu, już w oratorium zakonnicy musieli sprawować liturgię. Aby było to możliwe, tuż po jego wzniesieniu zostało ono poświęcone. W najstarszych dokumentach Oliwy, zgromadzonych w *Fontes Olivenses*⁷ nie wymienia się tytułu oratorium ani wzniesionego następnie kościoła zakonnego. Czasami używa się jedynie nazwę miejscowości, w której został zbudowany lub określenia „klasztor” bądź szerzej – „klasztor oliwski”⁸. Dla informacji mających być kojarzonymi ze świątynią oliwską sformułowania te, rozumiane ogólnikowo, niewątpliwie wystarczyły. W przypadkach opisów doznanych zniszczeń jakich doświadczał kościół zakonny, zbędne

⁶ Ibidem, s. 64–66.

⁷ *Fontes Olivenses*, wyd. W. Kętrzyński, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, t.VI, Kraków 1893. Zamieszczono tam: *Tabulaefundatorum et benefactorum* oraz *ChronicaOlivensis (AnnalesOlivenses i Epitaphium domini Dithardiabbatis Olivensis)*.

⁸ *Fontes Olivenses...*, op. cit., s. 358, 373.

było dokładniejsze jego określenie, ponieważ w Oliwie w tym czasie był jedynym obiektem sakralnym.

Jedną z przesłanek do ustalenia, który z dotychczasowych tytułów kościoła oliwskiego jest pierwotnym i odnosi się do oratorium, stanowi analiza wezwań świętyń cysterskich w Polsce, wzniesionych na początku XIII wieku, w tym szczególnie macierzy Oliwy – Kołbacza, położonego koło Szczecina. Z ówczesnych 12 fundacji zakonnych, we wszystkich za patronkę świętyń wybrano Najświętszą Pannę Marię. Jest to zrozumiałe, gdyż cystersi czcili Ją szczególnie. Najsłynniejszym Jej adoratorem był bardzo wpływowy cysterski opat – Bernard z Clairvaux (1090–1153), późniejszy święty. Tak więc niemal za pewnik można uznać, że pierwsze założenie oliwskie miało wezwanie także maryjne. Mało prawdopodobne wydaje się, aby już wówczas miało ono jeszcze kolejne – św. Bernarda. Poza wyjątkami (które w tym przypadku nie wystąpiły), wybiera się tylko jedno wezwanie, a zasada ta jest stosowana do dziś⁹. Do tego kanonizacja cysterskiego opata odbyła się w 1174 roku. Sprowadzonym do Oliwy cystersom książę nadał dokument fundacyjny w 1188 (1178). Niewątpliwie już wówczas zakonnicy musieli wznieść małą, drewnianą kapliczkę i stopniowo przystąpić do budowy trwałej, wykonanej z materiałów ceramicznych. Ta prowizoryczna kapliczka, niewątpliwie musiała mieć już swojego patrona, którego następnie przeniesiono na oratorium. Upłynęło zatem zbyt mało czasu aby zakonnicy mogli zdecydować się na dodanie kolejnego patrona. Wybór tylko Marii zdają się potwierdzać dwa dokumenty. Jednym z nich jest fragment tytułu jaki nadano w XVI wieku zebrany w *Fontes Olivenses* historycznym materiałem: *Annalium primae monasterii B.M. de Oliva...*¹⁰ ujawniający maryjne wezwanie opactwa oliwskiego. Jest ono wymienione jako jedyne, zapewne dlatego, że było pierwszym. Drugim przekazem jest treść malowidła powstałego w latach 1583–1584 na ścianie północnej prezbiterium¹¹. W rzędzie namalowanych tam fundatorów i dobroczyńców klasztoru znalazło się przedstawienie Matki Bożej z Dzieciątkiem i klęczącego księcia Subisława. Nieobecność w tej scenie św. Bernarda jak i Trójcy Świętej wskazuje jednoznacznie na pierwszego opiekuna opactwa (powstałego z fundacji księcia) i jak należy sądzić, pierwszego patrona oratorium.

2. Tytuł drugi

Jeszcze w trakcie realizacji pierwszej koncepcji architektonicznej, na opactwo spadło kilka nieszczęść. W 1224–1226 zostało napadnięte przez pogańskich Prusów, którzy wymordowali przebywających tam cystersów. Następny najazd nastąpił w 1234–1236. Zakonnicy wzmocnieni ekonomicznie dobrze prowa-

---

⁹ *Kodeks prawa...* op. cit., kanon 1218, s. 907. Chociaż dopuszczalne są wyjątki, ale do przypadku oliwskiego nie mają one zastosowania.

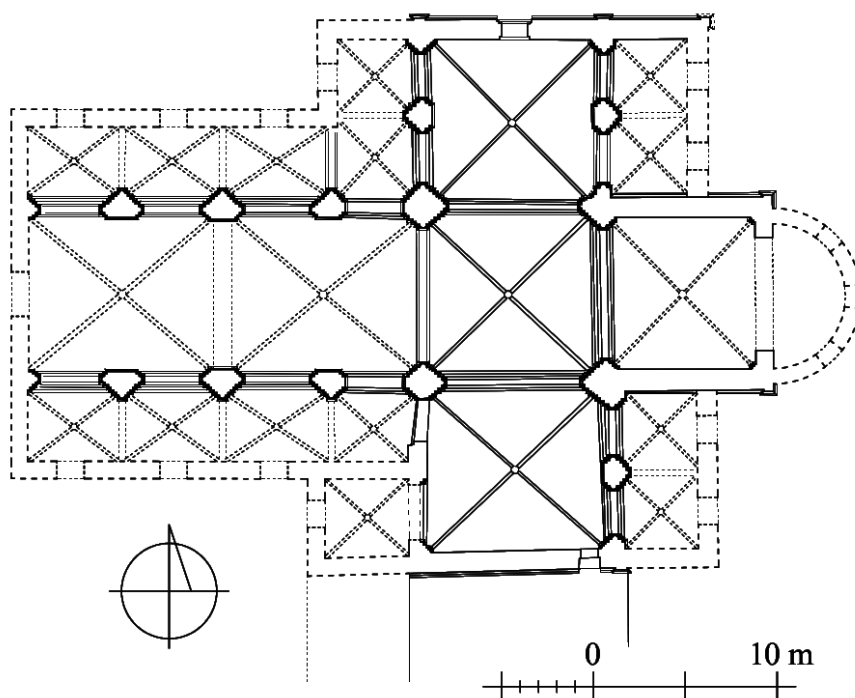
¹⁰ *Fontes Olivenses...*, op. cit., s. 257.

¹¹ E. Marxen-Wolska, *Konserwacja malowideł ściennych w prezbiterium katedry w Oliwie* (w:) *Ochrona Zabytków*, r. 17, nr1(64), 1964, s. 47–54.

dzoną gospodarką, darowiznami możliwych, także pomocą udzieloną przez ludność przystąpili zapewne przed 1242 rokiem do zmiany pierwotnego planu¹². Jednakże i ten czas nie był spokojny ponieważ opactwo doznało zniszczeń tym razem ze strony chrześcijan. Kierując się politycznymi względami, Krzyżacy najechali na Oliwę w:1243, 1247 i 1252 roku, pałac zabudowania klasztorne. Zapewne musiała by ona długo podnosić się z doznanych zniszczeń, gdyby nie kolejne znaczące wsparcia opiekunów.

Wzniesione partie zaczęto upodabniać do nowej, bardziej rozwiniętej koncepcji architektonicznej. Jej propagatorem był św. Bernard, jeden ze współtwórców sukcesów religijno-gospodarczo-politycznych całego zakonu. Zgodnie z wysuniętymi przez niego uwagami, kościół zakonny powinien mieć w części wschodniej prosto zamknięte prezbiterium z przyległymi doń, podobnymi lecz mniejszymi kaplicami, zaś w zachodniej – trzy nawy pozbawione od frontu wież. Ten bernardyński schemat, w Oliwie, z uwagi na wzniesione już partie, został nieco zmodernizowany. Bez zmian pozostawiono dotychczasowe prezbiterium z apsydą, ale przy nim dostawiono teraz dwie kaplice bliźnie (Rysunek 2.).

Rysunek 2. Pierwszy ukończony kościół cysterski w Oliwie, po 1245 – 3 ćw. XIII wieku.

Źródło: A. Piwek, *Architektura kościoła pocysterskiego...* op. cit.

¹² A. Piwek, *Architektura kościoła...* op. cit., s. 69–70.

Dotychczasowy transept zachowano z uwzględnieniem nowego planu założenia, natomiast koncepcję przyległej do niego od zachodu jednej nawy zarzucono na rzecz trójnawowości. W ten sposób w pełni zrealizowany został pierwszy kościół cysterski o trwałej elewacji zachodniej. Został on ukończony w 3 ćw. XIII wieku¹³. Niewątpliwie wówczas, bądź niedługo potem, musiało nastąpić poświęcenie nowo wzniesionej świątyni. Z bulli papieża Honoriusza III, wystawionej dla cystersów oliwskich w 1226 roku (potwierdzonej następnie przez Innocentego IV w 1245 roku¹⁴) wiadomo, że uzyskali oni zgodę, aby w niektórych sytuacjach ich opat mógł wykonywać pewne czynności zastrzeżone dla biskupa. Starania mnichów, oprócz usprawnienia życia zakonnego, wynikały także z chęci częściowego uniezależnienia się od biskupa rezydującego we Włocławku. Okazją wykorzystania postanowień papieskich było poświęcenie ukończonego kościoła zakonnego, którego jak należy sądzić, dokonał już opat oliwski. Widoczny wpływ św. Bernarda na architekturę wzniesioną w czasie rozszerzania przez władze zakonu jego kultu są dowodem włączenia się w te działania także mnichów oliwskich. Spostrzeżenia te wskazują, że niewątpliwie wówczas postanowiono dołączyć do dotychczasowego patrona także drugiego – właśnie Białego Opat¹⁵. Zapewne nie bez znaczenia było i to, że Oliwa w strukturze zakonnej podlegała Kołbaczowi, a ten duńskiemu założeniu w Esröm, uzależnionemu od Clairvaux w Burgundii. To ostatnie założenie było jednym z pięciu pierwszych filii klasztoru w Cîteaux, będącego kolebką zakonu. Opactwo w Clairvaux należało do szczególnie ważnych dla cystersów, gdyż jego założycielem (1115), a także pierwszym opatem, był właśnie Bernard. Oliwa prawdopodobnie wówczas posiadała jego relikwie. Ten domysł wynika z dwóch przesłanek. Pierwszą jest wybór drugiego tytułu kościoła – imię właśnie tego opata (to zaś wiązało się z posiadaniem odpowiednich relikwii), zaś drugą – wiadomość zawarta w annałach cysterskich o podjęciu przez cystersów w końcu XVI wieku starań nabycia nowych relikwii, w tym szczątków św. Bernarda, a następnie przywiezienie ich z Francji w sierpniu 1601 roku przez przeora oliwskiego Filipa Adlera¹⁶. Skoro postanowiono je przywieść to raczej z uwagi na wcześniejszą ich utratę aniżeli dążność do tego, aby akurat teraz nabyć tak ważne dla opactwa relikwie.

---

¹³ Na ten czas wskazuje się zakończenie budowy oliwskiego kościoła zakonnego, A. Piwek, *Architektura kościoła...* op. cit., s. 75–81.

¹⁴ *Pommersches Urkundenbuch*, t.I, Stettin 1868, nr 87.

¹⁵ D. A. Dekański, L. Wetesko, hasło "Oliwa" [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, s. 268 wśród patronów wymieniają tylko dwóch pierwszych bez odniesienia do konkretnego czasu. W szczegółowym opisie współczesnego kościoła podają natomiast tylko pierwszego, co należy uważać za skrót anachroniczny, ibidem, s. 276.

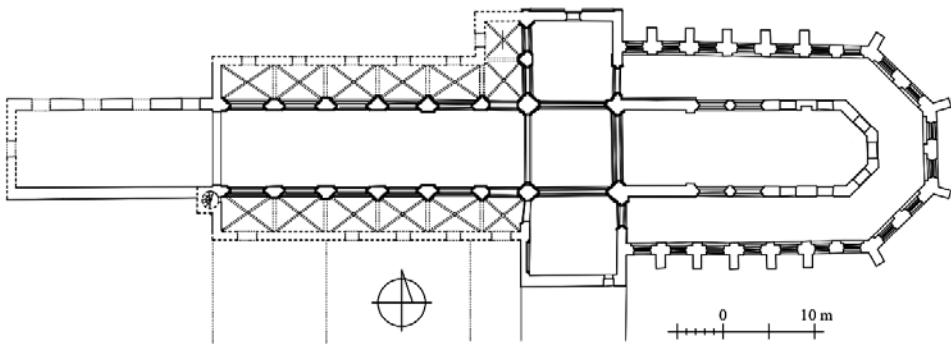
¹⁶ *Fontes XX. Annales monasterii olivensis ord. cist.*, t.1, wyd. P. Czaplewski, Toruń 1916, s. 125.

Znaczne zniszczenia w kościele odnotowano jedynie w 1577 roku, podczas najazdu i spalenia opactwa przez oddziały gdańskie, więc od tego czasu należy liczyć oczekiwanie na ponowienie świątych szczątków, istotnych z uwagi na drugiego patrona.

3. Tytuł trzeci

Możliwość nadania trzeciego tytułu wystąpiła dwukrotnie w średniowieczu i raz w nowożytności. Lata średniowiecznego dobrobytu opactwa oliwskiego sprawiły, że bernardyńska świątynia jeszcze w okresie gotyckim, okazała się za mała. Od 4 ćw. XIII wieku była kilkakrotnie rozbudowywana o nowe partie w części wschodniej oraz zachodniej. W tym czasie w życiu Kościoła nie wydarzyło się nic na tyle ważnego aby cystersi chcieli powiększyć dotychczasowe tytuły oliwskiego kościoła, a i zakres dokonanych zmian budowlanych nie był znaczny. Taka możliwość zaszła w następnym stuleciu. Na początku XIV wieku, pod wpływem ówczesnych osiągnięć, mnisi postanowili przyjąć kolejną koncepcję przestrzenną dla swojego kościoła. Jej realizację, wykorzystującą gotycką konstrukcję, zakonnicy rozpoczęli od wzniesienia, między początkiem a końcem 2 ćw. XIV wieku, wydłużonego prezbiterium z obejściem¹⁷, a później budowy od zachodu wydłużonej kaplicy (Rysunek 3.).

Rysunek 3. Kościół cysterski w Oliwie po znacznej rozbudowie prezbiterium i założeniu obejścia wzorowanych na gotyckich (1334–1342) oraz dodaniu kaplicy zachodniej (lata 50. XIV wieku).

Źródło: A. Piwek, *Architektura kościoła pocysterskiego...* op. cit.

Musiano w tym czasie zburzyć dotychczasowy gotycki ołtarz główny i w nowym prezbiterium ustawić kolejny oraz dokonać jego poświęcenia.

Następne znaczące prace zrealizowano w 1386 roku¹⁸. Polegały one na wydłużeniu korpusu nawowego i zamknięciu ścianą z dwiema kłatkami schodowymi. Niewątpliwie, wówczas także poświęcono wzniesione przestrzenie.

¹⁷ A. Piwek, *Architektura kościoła...* op. cit., s. 92.

¹⁸ Ibidem, s. 105–107.

Ostatecznie zakonnicy uzyskali świątynię o nowoczesnym wystroju architektonicznym. Wydarzenia te skłaniają do przeanalizowania możliwości nadania kościołowi oliwskiemu trzeciego tytułu w XIV wieku.

Według zachowanych w świątyni dzieł z tego czasu – napisów na ścianach – w których wymienione są nowe ołtarze i ich wezwania¹⁹, nie ma odniesień do wezwania kościoła. W średniowiecznych dokumentach oliwskich nadal stosowane były uogólnienia: „*monasterium Olivense*”²⁰. Można by stąd wnosić, że i w tym czasie porzeczono na dotychczasowych dwóch tytułach. Jednakże użyte określenia stosowano nawet później, kiedy już na pewno musiał funkcjonować istniejący dotąd zestaw trzech tytułów. Nie są one zatem źródłem jednoznacznym. Na to, że w okresie gotyckim nastąpił dobór ostatniego tytułu wydają się wskazywać ustalenia Kościoła Zachodniego. Osiedły w Awinionie papież Jan XXII (1316–1334) w ostatnim roku pontyfikatu wprowadził do kultu religijnego ustanowione przez siebie święto Trójcy Przenajświętszej. Stało się ono popularne dopiero za jego następcy, Benedykta XII (1334–1342), ponieważ Jan XXII krótko po tej decyzji zmarł. W dodatku Benedykt XII pochodził z zakonu cysterskiego. Dążył do przywrócenia przestrzegania przez zakony przyjętych reguł oraz do podniesienia wykształcenia mnichów. Dotyczyło to głównie cystersów, franciszkanów, benedyktynów i kanoników regularnych św. Augustyna. Cele papieża musiały być zapewne dobrze przyjęte przez cystersów oliwskich. Podjęta odnowa życia zakonnego połączona z nowym świętem i nowymi rozwiązaniami architektonicznymi niewątpliwie były wystarczającym powodem do nadania ich kościołowi trzeciego tytułu – Trójcy Świętej. Czas kiedy mogło to nastąpić wiąże się bardziej z okresem działalności papieża Benedykta XII aniżeli z późniejszym o około pół wieku niespokojnym pontyfikatem Urbana VI (1378–1389), za którego rozpoczęła się wielka schizma w Kościele. To zaś jednoznacznie wskazuje na okres budowy gotyckiego prezbiterium, który z tego powodu powinien trwać w latach 1334–1342.

W okresie nowożytnym okazją do dodania trzeciego tytułu były następstwa spalenia opactwa przez oddziały gdańskie w 1577 roku. Kościół doznał wtedy dużych szkód i zapewne profanacji przez protestancki oddział. Nowożytnie poświęcenie kościoła nastąpiło po zakończeniu zasadniczych prac naprawczych, trwających do 1594 roku²¹. Na powstałym wówczas i zachowanym dotąd wystroju wnętrza: epitafiach, nowych ołtarzach oraz stallach znalazły się jedynie skrótowe informacje o piastowanej funkcji fundatora „AO” (*Abbas Olivae* – opat oliwski). Część wiedzy dostarczają natomiast annały klasztoru oliwskiego spisane przez przeora Filipa Adlera w latach 1549–1617 i 1621. Tam, pod rokiem 1594 dnia 14 sierpnia wspomina on o konsekracji kościoła

---

¹⁹ Idem, *Wystroje artystyczne kościoła pocysterskiego w Oliwie*, Gdańsk 2013, s. 45.

²⁰ *Fontes Olivenses...* op. cit., s. 358.

²¹ W tym roku nawę główną, jako ostatnią przestrzeń kościoła, przykryto sklepieniami, J. T. Frazik, *Sklepienia gotyckie w Prusach, na Pomorzu Gdańskim i w ziemi chełmińskiej* (w:) *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. XXX, z. 1, 1985, s. 23.

przez biskupa wrocławskiego Hieronima Rozrażewskiego²². Wraz z tą wiadomością zamieszcza jeszcze jedną – dotyczącą poświęcenia większego (głównego) ołtarza²³: Trójcy Świętej, Błogosławionej Najświętszej Panny Marii i św. Bernarda²⁴ umieszczonego we wschodniej partii prezbiterium. Artysta umieścił tych patronów w części centralnej całej kompozycji (Fotografia 1.).

Fotografia 1. Dawny ołtarz główny kościoła cysterskiego w Oliwie poświęcony w 1694 roku – widok ogólny.

Źródło: fotografia autora.

---

²² *Fontes XX...* op. cit., s. 72.

²³ Obecnie za ołtarz uważa się stałą część dolną, natomiast górną – ruchomą nazywa się nastawą. Jednakże w dawnych dokumentach takiego rozróżnienia nie wprowadzono. Dla uproszczenia i spójności starych tekstów z nowymi ustaleniami za ołtarz w tym artykule nadal będzie się uważało także nastawę.

²⁴ *Fontes XX...* op. cit., s. 72.

Fotografia 2. Dawny ołtarz główny kościoła cysterskiego w Oliwie, część główna z przedstawieniem Trójcy Świętej.

Źródło: fotografia autora.

Pośrodku, największe pole pierwszej kondygnacji wypełniła scena z Trójcą Świętą, powyżej niej – mniejsza – rzeźba NPMarii z Dzieciątkiem, a ponad nią – nieduża rzeźba klęczącego św. Barnarda trzymającego kolumnę. Z informacji zamieszczonej w annałach nie wynika, aby jednocześnie wezwania te należało odnieść także do kościoła. Niemniej takie przypuszczenie można odnieść, ale już z innego powodu. Powstały ołtarz główny zachował się do dnia dzisiejszego i od 1688 roku znajduje się przy wschodniej ścianie północnej części transeptu. O tym, że istnieje możliwość powstania trzeciego wezwania kościoła dopiero teraz, można by wnosić z głównej sceny ołtarza oraz z pierwszej mszy świętej jaka została przy nim odprawiona (ku czci jedynie Trójcy Świętej). W świetle wcześniejszych rozważań są to jednak przekazy, które można zinterpretować jeszcze inaczej. Wstawiony późnorenansowy ołtarz mógł zawierać nie nowe, lecz używane od dawna wezwania, jedynie teraz wykorzystane w ołtarzu. Nadanie zaś scenie Trójcy Świętej większego znaczenia, na które złożyły się lokalizacja i jej wymiary, było zapewne pochodną zaznaczenia Jej hierarchii wśród pozostałych patronów. Wytlumaczeniem w celebrowanej mszy świętej adoracji Trójcy Świętej mogła być upływająca kilka tygodni wcześniej 260 rocznica wprowadzenia do liturgii Kościoła święta Trójcy Świętej.

Za porzuceniem przyjęcia nowożytnego wyboru trzeciego patrona na rzecz średniowiecznego, skłania uznanie, jakie doznawało w gotyckim Gdańsku. Wyraziło się ono w tytule kościoła franciszkańskiego, którego prezbiterium zostało ukończone ok. 1480–1495, a więc ponad 100 lat przed budową późnorenansowego ołtarza oliwskiego. Wśród dzieł rzeźbiarskich, wyobrażenie Trójcy Świętej znalazło się w ołtarzu głównym gdańskiego kościoła Najświętszej Pan-

ny Marii w scenie koronacji Marii, wykonanej w 1511–1517 przez Mistrza Michała z Augsburga i jego warsztat. Ponadto w dziejach Kościoła Zachodniego nie wystąpiła w 1594 roku, ani też w najbliższym czasie, żadna przesłanka, która by motywowowała wybór nowego tytułu.

O trwałym podkreśleniu przez zakonników związku ich kościoła z trzema patronami świadczy treść obrazu, stanowiącego część tablic fundatorów i dobrodziejów opactwa zawieszonych na północnej ścianie prezbiterium w miejscu malowidła ściennego o podobnej treści. Stworzony przez Hermana Hana w 1613 roku²⁵ zespół przedstawia (ponownie jak wcześniejszy na malowidle ściennym z lat 1583–1584) klęczącego przed Matką Bożą z Dzieciątkiem fundatora opactwa w obecności Trójcy Świętej oraz św. Bernarda. Kolejne powtórzenie tych trzech patronów nastąpiło w nowym ołtarzu, który ustawiono w latach 1688–1693, w miejscu poprzedniego. Ich przedstawienie znalazło się na umieszczonym między kolumnami obrazie Andrzeja Stecha, ukończonym w 1686 roku²⁶.

Fotografia 3. Dawny ołtarz główny kościoła cysterskiego w Oliwie – rzeźba NPMarii z Dzieciątkiem

Źródło: fotografia autora.

Fotografia 4. Dawny ołtarz główny kościoła cysterskiego w Oliwie – rzeźba św. Bernarda z kolumną.

Źródło: fotografia autora.

²⁵ J. S. Pasierb, *Malarz gdański Herman Han*, Warszawa 1974, s. 20.

²⁶ Z. Iwicki, *Oliwa wczoraj i dziś. Przewodnik po zabytkach katedry i byłego klasztoru*, Gdańsk 2001, s. 132.

Jak wynika z powyższych rozważań, wpływ na wybór tytułu kościoła miał przede wszystkim ustanowiony przez Kościół kult danego patrona i chęci jego rozpowszechniania przez miejscowe zgromadzenie religijne, następnie zmiany w architekturze (stanowiące często pretekst) oraz fundatorzy.

4. Tytuły używane w XX i XXI wieku

W ostatnich trzech stuleciach wezwanie Trójcy Świętej stało się najczęściej wymieniane jako wystarczające do dokonania odniesień względem oliwskiego kościoła. Po kasacie opactwa w 1831 roku, zakonnicy opuścili swój kościół, który zamieniono na parafialny. W prowadzonej od 1904 do 1945 roku kronice parafii w języku niemieckim, na jego określenie używano słowa „kościół” bez podania wezwań²⁷ bądź zaznaczano – „kościół byłego opactwa cysterskiego w Oliwie”²⁸. Wraz z powstaniem diecezji gdańskiej, na podstawie dokumentu wystawionego 30 kwietnia 1925 roku przez papieża Piusa XI, oliwska świątynia została uznana za katedrę pierwszego gdańskiego biskupa Edwarda O'Rourke. W wydanej bulli patron dotychczasowego kościoła parafialnego powiązany został tylko z Trójcą Świętą. Od tego czasu w kronice zwano ją skrótowo „katedrą”²⁹. W kontynuowanej od 1945 roku kronice w języku polskim, kościół opisywano jako „Katedra Oliwska”³⁰, w innych zapisach: „katedra Oliwska”³¹, „katedra”³², „kościół parafialny”³³, „Bazylika Oliwska”³⁴. Tylko jeden raz wspomina się święto tytularne katedry – Trójcy Przenajświętszej³⁵. Od 1976 roku wymieniany był tytuł honorowy kościoła, jaki otrzymał on 8 lipca tego roku z nadania papieża Pawła VI – „*Basilicaminorum*”³⁶. Czasami też stosowano tytuł „Bazylika Katedralna”³⁷. Było to o tyle zrozumiałe, że wszystkie zgromadzone tam wiadomości dotyczyły głównie tego samego kościoła. W przypadku wspominania kaplic oliwskich lub innych kościołów Gdańska, ich wezwania były już zaznaczone przez podanie odpowiedniego patrona³⁸.

---

²⁷ *Kronika parafii (katedralnej) w Oliwie (1904–1945)* Gdańsk 1999, s. 14, 17.

²⁸ *Ibidem*, s. 31.

²⁹ *Ibidem*, s. 35.

³⁰ *Kronika Oliwska od 1945 do 1979 roku*, Pelplin 2016, s. 109.

³¹ *Ibidem*, s. 131.

³² *Ibidem*, s. 25, 26.

³³ *Ibidem*, s. 8.

³⁴ *Ibidem*, s. 133 – było to w 1977 roku ponieważ wcześniej 8 lipca 1976 otrzymała tytuł „Bazyliki Mniejszej” – *ibidem*, s.131–132.

³⁵ *Ibidem*, s. 11.

³⁶ *Ibidem*, s. 131–132. Nazwa ta związana jest z przyznawaną godnością wyróżniającym się świątyniom w diecezji.

³⁷ *Ibidem*, s. 136, 137, 141.

³⁸ *Kronika parafii...* op. cit., s.28, 40 – wspomina się wezwanie kościoła św. Józefa w Gdańsku, a na s.41 – bazylikę św. Mikołaja w Gdańsku, kościół św. Brygidy – s. 46, kościół św. Jakub (w Oliwie) – s. 49 itd. W kontynuacji tej *Kroniki* po II wojnie światowej już jako *Kronika Oliwska...* op. cit., także wspomina się wezwania innych kościołów np.:

Wezwanie odnoszące się do Trójcy Świętej, bez dodatkowych wyjaśnień, wymieniane było w roczniku statystycznym archidiecezji gdańskiej³⁹, przewodnikach⁴⁰, w opracowaniach naukowych⁴¹, a nawet w tekście umieszczonym na kamiennej tablicy osadzonej w południowej części oliwskiego transeptu w 1986 roku. Ostatnio zostało ono użyte w *Encyklopedii Gdańska* wydanej w 2012 roku⁴² i w *Bedekerze Oliwskim* z 2018 roku⁴³.

Po II wojnie światowej wezwanie kościoła oliwskiego zostało skomplikowane w wyniku nowo powstającej historii cystersów. Otóż po wielu latach nieobecności wrócili oni do Oliwy w 1945 roku. Z uwagi na zaszczości (kościół zakonny stał się katedrą, klasztor – miejscem osadzenia Seminarium Duchownego), zakonnikom przyznany został dawny ewangelicki kościół Pojednania, wzniesiony w latach 1913–1920. Mnisi, zgodnie ze swoim upodobaniem Panny Marii zmienili jego dotychczasowe wezwanie na Matki Bożej Królowej Korony Polskiej. Powrócono tym samym do pierwszego patrona nadanego jeszcze romańskiemu oratorium ale ze współczesną modyfikacją.

Zakończenie

Ilość tytułów, jakie dotąd uzyskał dawny kościół cystersów w Oliwie nie jest typowa dla innych świątyń. Z przeprowadzonej analizy wynika, że powstawały one sukcesywnie, w ciągu długiego czasu. Były związane z życiem Kościoła powszechnego, a także z budową świątyni zakonnej. Analiza okoliczności powstawania wezwań oliwskich wniosła do jej historii kilka ciekawych spostrzeżeń. Za patronkę pierwszego romańskiego oratorium wybrano NPMarię, która doznawała u cystersów szczególnej uwagi. Kolejny tytuł odnoszący się do św. Bernarda powstał prawdopodobnie w 3 ćw. XIII wieku po zakończeniu budowy kościoła. Potwierdzenie zdaje się dostarczać zmiana założonego pierwotnego planu i realizacja nowego, według zasad tego świętego. Kiedy na urząd papieski został wybrany w 1334 roku cysters Benedykt XII, oprócz poprawy życia zakonnego, ważnym stało się wprowadzanie kultu Trójcy Świętej. W Oliwie zapewne to ostatnie działanie jak i przebudowa prezbiterium według zasad sztuki gotyckiej, zrywającej z dotychczasowymi poglądami na architekturę, były dostatecznym impulsem do dodatnia trzeciego tytułu – Trójcy Świętej. Zależność ta skłania do uściślenia przyjętego dotąd na pocz. XIV wieku czasu ukończenia wschodniej części kościoła. Musiało ono nastąpić w latach 1334–1342. W ubie-

---

św. Piotra i Pawła w Jelitkowie – s. 18, św. Jakuba w Oliwie – s. 18, NMP w Gdańsku – s. 102, św. Stanisława we Wrzeszczu – s. 104.

³⁹ *Schematyzm Archidiecezji Gdańskiej*, Gdańsk–Pelplin 2011, s. 412.

⁴⁰ S. Bogdanowicz, *Katedra w Oliwie*, Piechowice 1995, s. 14.

⁴¹ F. Mamuszka, J. Stankiewicz, *Oliwa. Dzieje i zabytki*, Gdańsk 1959, s. 24.

⁴² A(dam) K(romer), hasło: „Kościół (archikatedra) Trójcy Świętej” (w:) *Encyklopedia Gdańska*, Gdańsk 2012, s. 527.

⁴³ Z. Iwicki, *Bedeker Oliwski. Oliva antiqua et praesens*, cz. II: *Zabytki*, Pelplin 2018, s. 114, 116.

głym stuleciu kościół oliwski uzyskał jeszcze dodatkowe tytuły nie związaną z patronatem. Po ustanowieniu diecezji w 1925 roku stał się katedrą, której w 1976 roku został nadany tytuł honorowy „Bazyliki Mniejszej”.

Jak wynika z powyższych rozważań, ten kierunek prac może wnieść nowe informacje także do dziejów innych kościołów (nie tylko zakonu cysterskiego) i przyczynić się do znalezienia motywów wyboru ich wezwań.

Bibliografia

1. A(dam) K(romer), hasło "Kościół (archikatedra) Trójcy Świętej" (w:) *Encyklopedia Gdańska*, Gdańsk 2012.
2. *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyński, t. II: *Katalog zabytków*, red. A. Włodarek, Warszawa 1995.
3. S. Bogdanowicz, *Katedra w Oliwie*, Piechowice 1995.
4. D. A. Dekański, L. Wetesko, hasło: „Oliwa" (w:) *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II: *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999.
5. *Encyklopedia Katolicka*, t. 16, Lublin 2012.
6. *Fontes XX. Annales monasterii olivensis ord. cist.*, t.1, wyd. P. Czaplewski, Toruń 1916.
7. *Fontes Olivenses*, wyd. W. Kętrzyński, (w:) *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polskie*, t. VI, Kraków 1893.
8. J. T. Frazik, *Sklepienia gotyckie w Prusach, na Pomorzu Gdańskim i w ziemi chełmińskiej* (w:) *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. XXX, z. 1, 1985.
9. Z. Iwicki, *Bedeker Oliwski. Oliva antiqua et praesens*, cz. II: *Zabytki*, Gdańsk 2018.
10. Z. Iwicki, *Oliwa wczoraj i dziś. Przewodnik po zabytkach katedry i byłego klasztoru*, Gdańsk 2001.
11. L. Jażdżewski, *Przeszłość obecnych obszarów archidiecezji gdańskiej*, t. I: *Średniowiecze*, Pelplin 2014.
12. *Katalog Zabytków Sztuki. Miasto Gdańsk*, cz.1. *Główne Miasto. Tekst*, red. B. Roll, I. Strzelecka, Warszawa 2006.
13. *Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, Kraków 2011.
14. *Kronika Oliwska od 1945 do 1979 roku*, Pelplin 2016.
15. *Kronika parafii (katedralnej) w Oliwie (1904–1945)*, Gdańsk 1999.
16. F. Mamuszka, J. Stankiewicz, *Oliwa. Dzieje i zabytki*, Gdańsk 1959.

17. E. Marxen-Wolska, *Konserwacja malowideł ściennych w prezbiterium katedry w Oliwie* (w:) *Ochrona Zabytków*, r. 17, nr 1 (64), 1964.
18. J. S. Pasierb, *Malarz gdański Herman Han*, Warszawa 1974.
19. Piwek, *Architektura kościoła pocysterskiego w Oliwie od XII do XX wieku. Świątynia zakonna białych mnichów*, Pelplin 2006.
20. Piwek, *Wystroje artystyczne kościoła pocysterskiego w Oliwie*, Gdańsk 2013.
21. *Pommersches Urkundenbuch*, t. I, Stettin 1868.
22. *Schematyzm Archidiecezji Gdańskiej*, Gdańsk-Pelplin 2011.
23. A. Witkowska, *Titulusecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999.

Informacje o autorze

prof. dr hab. inż. arch. Aleksander Piwek
Katedra Historii, Teorii Architektury i Konserwacji Zabytków,
Wydział Architektury,
Politechnika Gdańska, Polska,
e-mail: aleksander.piwek@pg.edu.pl

